

I. I. Ратушняк

**ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ СТАРОСТА УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ 1918 Р. С. КИСЕЛЬОВ У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ**

У статті проаналізовано спогади українських і російських емігрантів, радянських діячів про Подільського губернського старости в період гетьманату 1918 р. С. Кисельова. Розглянуто певні аспекти його діяльності щодо відносин із органами самоврядування, допомоги у відкритті Кам'янець-Подільського державного українського університету, реалізації аграрної політики.

Ключові слова: Українська революція, Українська Держава, Поділля, губернський староста, С. Кисельов, органи самоврядування.

И. И. Ратушняк

**ПОДОЛЬСКИЙ ГУБЕРНСКИЙ СТАРОСТА УКРАИНСКОГО
ГОСУДАРСТВА 1918 Г. С. КИСЕЛЕВ В ВОСПОМИНАНИЯХ
СОВРЕМЕННИКОВ**

В статье проанализированы воспоминания украинских и российских эмигрантов, советских деятелей о Подольском губернском старосте в период гетманата 1918 г. С. Киселеве. Рассмотрено некоторые аспекты его деятельности относительно отношений с органами самоуправления, помощи в открытии Каменец-Подольского государственного украинского университета, реализации аграрной политики.

Ключевые слова: Украинская революция, Украинское Государство, Подолье, губернский староста, С. Киселев, органы самоуправления.

I. I. Ratushnyak

**PODILLIA PROVINCE HEADMEN OF UKRAINIAN STATE 1918
S. KISELOV IN THE REMINISCENCES OF CONTEMPORATIES**

In article analyzed the memoris of ukrainian and russian emigrants, sovietic figures about Podillia region headmen in a period of hetmanate in 1918. S. Kiselov, some aspects of his activity to relation with local self-government, assistance with opening of Kamianets-Podilskiy states Ukrainian university, realization of agricultural policy.

Key words: Ukrainian revolution, Ukrainian State, Podillia, province head, S. Kiselov, local self-government.

Об'єктивне дослідження історії української революції 1917-1920 рр. передбачає залучення якомога ширшої джерельної бази. У випадку Подільської губернії інтерес викликає тематика діяльності окремих її діячів, зокрема, особистості Сергія Івановича Кисельова (1877-1937 рр.). Юрист за фахом, до революції він очолював Проскурівську земську управу, у 1917-1919 рр. – працював на посаді Проскурівського повітового комісара, голови Проскурівської повітової продовольчої управи, Подільського губернського старости, голови Проскурівського осередку Червоного Хреста. У радянський час доля С. Кисельова склалася трагічно. 1937 р. він був засуджений за «контрреволюційну» діяльність. При обшуку в Кисельова було вилучено рукопис «Про спогади» [16, с. 76]. В архівній слідчій справі С. Кисельова вони не містяться [9]. У зв'язку з цим, актуальним завданням історичної науки є вивчення спогадів сучасників про професійну діяльність С. Кисельова. Зазначена проблема частково відбита у працях А. Антонишина [1], О. Завальнюка [25], В. Галатира [4], О. Кравчука [17], А. Трембіцького [28] і Л. Іваневич [29] та інших.

У працях, що висвітлюють загальноукраїнські події, постать С. Кисельова згадується побіжно. Йдеться про підготовлені на еміграції спогади В. Винниченка [3], Д. Дорошенка [11], П. Скоропадського [26], П. Христюка [31], М. Шкільника [32]. Так, В. Винниченко, згадуючи про губернських і повітових старост писав: «Це були переважно старі царські губернатори, жандармські офіцери, справники, поліцмейстери. Все старі, відомі

населенню, жакні прізвища» [3, с. 51]. Згадуючи про призначення старост, Винниченко писав, що ними «настановлено відомих істино-руських людей» і при цьому наводив декілька прізвищ старост, серед яких і Кисельова [3, с. 67]. У подібних висловах згадував гетьманську місцеву адміністрацію П. Христюк, який вважав її втіленням диктатури поміщиків і капіталістів, констатував адміністративне свавільство, що проявилось в репресіях проти своїх політичних противників, зокрема, української інтелігенції, робітників, селян [31, с. 37, 39]. Це доволі суб'єктивні оцінки В. Винниченка і П. Христюка – відомих противників гетьманату.

Один з пересічних учасників української революції М. Шкільник згадував Кисельова серед інших адміністраторів, «старорежимних урядовців», які переслідували українські просвітницькі і господарські інституції, здійснювали «карні експедиції» [32, с. 226-227]. На думку М. Шкільника, «режим гетьмана мусів опертись на фахових адміністраційно-досвідчених людях, себто росіянах і малоросах, які служили давніше в українській адміністрації, що були ворогами українства і боролися з українським рухом» [32, с. 251].

Більш достовірною є інформація про старост відомого українського історика, в. о. міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка. Навівши прізвище С. Кисельов в загальному списку губернських і повітових старост, Д. Дорошенко констатував, що адміністратори були «люди місцеві, досвідчені й придатні», за соціальним статусом були поміщиками, а за професією – земцями, суддями, військовими [10, с. 63, 65]. Д. Дорошенко згадував, що «боротьбою з українством» опоненти гетьманату називали арешти адміністраторами в їх «нагінці за большевиками ... українських соціалістів-небольшевиків» [11, с. 327].

У своїх спогадах П. Скоропадський не згадував конкретно С. Кисельова, але подав певну інформацію про місцеву адміністрацію. Так, він писав про труднощі формування апарату управління на місцях: «впродовж півтора місяця неможна було заповнити місця губернських старост, що є

господарями губерній ...» [26, с. 158]. Гетьман стверджував, що «Потрібно ... дивуватися, що урядовий апарат був порівняно так швидко налагоджений і навіть витримав таке випробування, хоча б, наприклад, при відході австрійських військ, коли на всьому півдні України порядок втримувався повністю, поки Винниченко і Петлюра не підняли повстання...» [26, с. 158]. Відзначав гетьман і доволі непрості умови діяльності влади в районах окупації австро-угорськими військами, до яких відносилось і Поділля: «... з австрійцями ж справа не клеїлась, так як там пограбування просто-напросто були узаконені, і всі мої розмови з австрійськими представниками ні до чого не вели. Хабарництво і обман були доведені там до колосальних розмірів». Але все-таки життя народу гетьман вважав кращим за попередній період [26, с. 184].

У спогадах української громадсько-просвітницької діячки, емігрантки Н. Дорошенко-Савченко (1888-1974) розповідається про початковий період революційних подій на Проскурівщині та зміни в професійній діяльності С. Кисельова. Центральною темою її спогадів є висвітлення утворення в Проскурові, де провідні позиції посідали росіяни і поляки [12], Української Громади. Особлива увага приділена її першому громадському успіху – переобранню складу повітової земської управи. Кандидатом російської громади «на голову нової управи Земства був попередній голова, дідич Сергій Кисільов, російський к-де (конституційно-демократична партія). Вже всі паркани кричали про це афішами й закликами підтримувати кандидатуру Кисільова. Стало відомо також, що вчительство середніх шкіл буде підтримувати згадану кандидатуру. Почалася моральна сугестія, що, мовляв, тільки Кисільов переможе, бо за ним «усе громадянство». Та ми не здавалися. Почалася, по модному кажучи, «холодна війна», яку ми й виграли, завдяки винятковій енергії й винахідливості Т. Верхоли» [13]. Вони зуміли переконати селянських делегатів голосувати за кандидатуру М. Стаховського, якого і було обрано [14]. Автор не називає дати виборів. Відомо, що вони відбулися 23 квітня 1917 р. [18, с. 184].

Обставини призначення С. Кисельов на посаду губернського старости Поділля згадував Д. Ф. Гейден (1862-1926) [16, с. 209-214] – великий землевласник Поділля, голова правління Київського обласного союзу земельних власників [30], який на початку 1918 р. трансформувався у Всеукраїнський союз хліборобів-власників і став одним з організаторів з'їзду хліборобів, що обрав гетьманом П. Скоропадського. Будучи активним діячем російської еміграції, Гейден підготував спогади, в яких позитивно згадував добу гетьманату. Він писав, що «До Союзу хліборобів гетьман звернувся з проханням рекомендувати йому місцевих земських діячів, що користуються довірою населення для призначення губернськими і повітовими старостами. За моєю рекомендацією потрапили повітовими старостами в Київ колишній подільський віце-губернатор Чарторийський, а в Кам'янець – голова Проскурівської повітової управи Кисельов, а в Вінницю повітовим старостою полковник Гусаков» [27, с. 144]. Згодом, один з лідерів Союзу хліборобів-власників князь О. Голіцин згадував стосовно губернських старост, що «Гетьман хотів бачити в обличчі таких людей йому відданих і добре йому особисто відомих» [5, с. 453].

У спогадах українського військового діяча, командира II Подільського корпусу П. Єрошевича (1870-1945) розповідається про відвідування ним Кам'янця-Подільського на початку гетьманату: «... Переговорив з губерніяльним старостою; розповів йому про село з вовками (в Проскурівському повіті – І. Р.), зараз же розіслали дробовики. Вдаряло в око, що за півтора місяці зайшли великі зміни в складі цивільної адміністрації; в роботі заступили люди більш фахово здібні; вони майже не відрізнялися від адміністрації старого часу, але українською мовою майже не володіли. Працювати з ними було легше, бо вони вже були добре натаскані в своїй роботі, але зразу видно, що вони спільного (крім дехто з них маєтків) з Україною нічого не мають і тільки й мріють про стару Російську імперію» [15, с. 16-17].

Найбільш змістовні спогади про С. Кисельова залишив один з провідних політичних діячів Поділля доби українських визвольних змагань, голова Подільської губернської народної управи в 1918-1920 рр. В. К. Приходько (1886-1982 рр.) [20, с. 620-621]. Про події 1918 р. розповідає підготовлена на еміграції друга частина спогадів Приходька «Під сонцем Поділля» [22].

У спогадах В. Приходько негативно оцінював гетьманський режим, вважав його реакційним, інспірованим поміщиками з метою ліквідації української державності. Водночас, В. Приходько відзначив певні риси стабілізації: «... в місяцях травні-листопаді, пощастило перевести на Поділля дуже велику роботу. Передусім тому, що на Україні панував відносний спокій, ходили потяги, функціонувала пошта, виходили часописи, селянство, хоч розчароване і тероризоване, працювало на своїй землі – був урожай і не було голоду та стихійних нещасть» [22, с. 274]. Одночасно він вважав, що загалом гетьманат був антиукраїнським, оскільки «було організоване полювання на українську інтелігенцію з метою ліквідації цілого «українства» з його державою...» [22, с. 296].

Приходько коротко охарактеризував Кисельова: «Звичайно, «ідеологічно» він вповні відповідав новому режимові, не дурно був призначений губерніяльним старостою. Але – треба признати, був розумніший і обережніший, ніж інші – «ідеологи» гетьманського перевороту. З походження Кисельов не був приїзжий великорос, а скоріше малорос і діяв більш обачно. Крім того, він був «земець», а не урядовець-бюрократ і з ним можна було легше порозумітись...» [22, с. 273]. В. Приходько позитивно оцінював те, що С. Кисельов не пішов на «усунення демократичної губерніяльної управи від урядування», за що виступав Кам'янецький союз земельних власників. Розповідаючи про зустрічі з Подільським губерньським старостою у травні-липні 1918 р., В. Приходько писав: «Кисельов, як мешканець Проскурівського повіту, знав українську «простонародню» мову і старався говорити зі мною по українськи. Я, зі свого боку, старався

відрекомендувати нашу Губерніяльну Управу, як передовсім ділових людей, що мають на увазі не «політику», а тільки культурну земську працю...» [22, с. 273]. В. Приходько згадував допомогу С. Кисельова у визволенні з ув'язнення представників української інтелігенції, зокрема, голови Гайсинської народної управи Я. Огородника, члена Могилів-Подільської повітової управи В. Гут-Ковалева [22, с. 292].

Під час одного з візитів до Кисельова В. Приходько запам'ятав його ставлення стосовно майнових претензій поміщиків до селян: «... я бачив не раз в прийомній губернаторського дому цих «петентів», що очікували черги для аудієнції у старости. Пригадую, одного разу, Кисельов сказав: оце сидить повна прийомна поміщиків. Ці люди виявляють таку елементарну жадність, що аж противно. І, як здається, говорив цілком щиро» [22, с. 298]. Головну відповідальність за репресії проти селянства за допомогою австро-угорських підрозділів Приходько покладав на місцевих поміщиків.

В. Приходько розповів також про ревізію губернського земства, що здійснювалася 24 липня – 29 серпня 1918 р. комісією на чолі з членом окружного суду Гловацьким [22, с. 343-345]. Про результати роботи комісії Приходько не писав. Цікаво, що висновок роботи ревізійної комісії містить неприємні для Приходька висновки, не виключено, обумовлених політичним «замовленням» тодішньої авторитарної влади, яка не могла співіснувати з демократичними органами: «Діяльність нинішнього складу губернської управи можна охарактеризувати як цілком безгосподарську, безсистемну і до того ж безпомічну вовтузню з невтримним прагненням до широкого безплідного розкидування народних грошей. Земське господарство, що занепало і повністю розладналося через війну і революцію, не тільки не відновлюється, але навіть не може втриматися в нинішньому його вигляді, а йде по подальшого розвалу...» [8, арк. 7-10]. Водночас, В. Приходько не згадує про «Меморандум українського громадянства на Поділлі Подільському губернському старості на захист української державності» від 27 серпня 1918 р., який він підписав як голова губернського земства. У

документі критикувалась репресивна політика влади і пропонувались заходи по її виправленню [7, арк. 146 зв.].

У розділі про відкриття Кам'янець-Подільського українського державного університету 22 жовтня 1918 р., не подано детальної інформації, автор відсилав читачів до своїх спогадів – «Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі», надрукованих у часопису «Наша культура» в Варшаві 1935 р. Особистість Кисельова, як і інших представників влади в уривку оцінені критично: «... Був лагідний осінній ранок. Усе вишикувалось на пероні й ждало. Була якась урочиста тиша, і в цій тиші думка невільно робила «перегляд» гетьманській «губернії», що ось вишикувалась в очікуванні Пана Гетьмана. Справді, думалося, дивна доля України! Ось має над'їхати Господар Держави. Нехай і Гетьман, а не Президент Республіки. Аби Україна! Але при чім же тут Губерніяльний Староста Кисельов, по якого хитрих очах видно, що людина тонко грає комедію. При чім тут його помішник – страшний ворог українства Лемені-Македон, що поростикав усю провінціяльну українську інтелігенцію по тюрмах. При чім губерніяльний жандармський полковник великорос Ніколаєв, губерніяльний інспектор державної партії великорос Потатуєв і колишній царський поліцмейстер Лобанцов... Ось вони поглядають у наш бік – виборних представників від населення, і в очах у них ясно написано, що наше тимчасове «нахожденіє на свободі» для них – явне непорозуміння...» [25, с. 140].

Важлива інформація про С. Кисельова міститься у розділі спогадів про повалення гетьманської влади у Кам'янці. В. Приходько «запропонував зробити переворот по телефону. Гострим і категоричним тоном з'ясувати в двох словах ситуацію і зажадати передати владу. Мирно, без спротиву, без крові. За те гарантувати Кисельову повну недоторканність». Зазначену вимогу поставив перед С. Кисельовим від імені Українського Національного Союзу Г. Степура, обраний губерньським комісаром Поділля. Автор згадує, що «Кисельов не сперечався і зразу заявив згоду... Попросив тільки, щоби,

крім нього, було забезпечено недоторканність також губерніяльному інспекторові поліції Потатуїву. Послідувала наша згода ... » [22, с. 351-359]. В. Приходько датує цю подію 16-им листопада 1918 р. Ця дата потребує уточнення. Так, за даними В. Лозового, Г. Степура почав видавати накази 18 листопада 1918 р. [19, с. 555], а в г. «Голос Подольской Церкви» було опубліковано повідомлення Г. Степури генерал-значковому П. Єрошевичу, що перехід влади у Кам'янці-Подільському відбувся ввечері 20 листопада 1918 р. [6].

Спогади інших мемуаристів не підтверджують слова В. Приходька про зневажливе ставлення губернського старости до відкриття університету. Зокрема, у праці І. Огієнка «Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва», опублікованій у 8 книзі варшавського українського науково-літературного місячника «Наша культура» (1935 р.) [25, с. 133-138] розповідається про допомогу Кисельова у підготовці до відкриття університету у жовтні 1918 р.: «Ціла Кам'янецька влада, на чолі з Губерніяльним Старостою Кисельовим, очікуючи приїзду до Кам'янця Гетьмана, гарячкове допомагає закінчувати ремонт будинку К.-П. Д. У. У. Ціле місто допроваджується до порядку». Також він згадував про візит «Губерніяльного Старости Кисельова до Ректора й оповідання про те, що напроти Університету, в будинку кол. «Просвіти» відкрито підозрілий склепик садової води, а його господарі, два жидки соціалісти-революціонери, готують замах на Гетьмана. Пропонує, щоб Ректор просив Гетьмана на Свято не приїжджати. Ректор ... настоює, що Гетьман приїде, а тому треба всі ремонти покінчити, а місто допровадити до порядку». Огієнко згадував, що 20 жовтня 1918 р., коли до нього завітав губернський старост і просив «негайно телеграфувати Гетьманові не приїжджати», одночасно заявивши, «що він для охорони Гетьмана й гостей зробив усе можливе», ректор зазначив, що бере на себе «охорону безпеки особи Гетьмана в стінах Університету...» [25, с. 135]. Інформацію про допомогу С. Кисельова у підготовці до відкриття Кам'янець-Подільського університету

підтверджують спогади викладача цього навчального закладу Л. Т. Білецького. Критикуючи ставлення, «яке виявляли вищі місцеві російські урядовці, російська бюрократія до укр[аїнського] університету» він пише: «Зате цілком інакше відношення спостерігалося з боку старости Подільського Кисільова, який дуже багато допоміг в справі організації Університету ... і пішов так далеко назустріч нашому святі, що проголосив 22 жовтня навіть національним святом м[іста] Кам'янця, а шкільна влада оголосила це свято як найбільше шкільне свято цілого Поділля» [2, с. 140].

У працях прорадянських мемуаристів Подільський губернський староста С. Кисельов згадується лише побіжно, в контексті характеристики дій владі. Так, М. Руцький-Василевський (1894-після 1937), радянський військовий, державний і партійний діяч на Ямпільщині у 1918-1920-х рр., згадує циркуляр губернського старости від 18 липня 1918 р. до мирових посередників Поділля не застосовувати принцип колективної провини при відшкодуваннях селян поміщикам за зруйновані або пограбовані маєтки [24, с. 111]. Цей, хоч і запізнілий, але справедливий захід в аграрній політиці є чи не єдиним відносно позитивним фактом в прорадянських мемуаристів про діяльність гетьманських урядовців.

Певна інформація про гетьманську аграрну політику міститься у спогадах О. Осліковської (1896 – ?), що брала активну участь в діяльності більшовицького підпілля і повстання проти гетьмана П. Скоропадського на Летичівщині у листопаді 1918 р. О. Осліковська згадала у своїх спогадах постанову С. І. Кисельова від 24 липня 1918 р. про те, що всі роботи на полях землевласників покладаються на сільські громади, що грабували маєтки [21, с. 98]. Відзначимо, що згадуючи про «карні експедиції» проти селян, Осліковська провину за їх організацію покладає не на гетьманську адміністрацію, а поміщиків.

Окремі відомості про професійну діяльність С. Кисельова після падіння гетьманату подав український громадсько-політичний діяч, емігрант І. Розгін (1897-1972). Він згадував, що на Проскурівщині «Особливо в

тяжкому стані опинилися національно – свідомі українці під час приходу поляків, що також заводили свої порядки і поводитися як на завойованій землі: настановляли свою адміністрацію, поліцію, навіть шкільну інспекцію. Ще гірше стало під час короткотривалого перебування в повіті денікінців (узимку 1919 року). Вони заарештували В. Мудрого, як українського політичного діяча, що не встиг зникнути з очей, і посадили до місцевої в'язниці. Звільнено його лише завдяки втручанням голови Червоного Хреста п. Сергія Кисельова, колишнього Кам'янець-Подільського губерніяльного старости за часів гетьманату і голови міста Проскурова за української влади...» [23].

Отже, спогади надають матеріали з діяльності С. Кисельова у 1917-1918 рр., зокрема, на посаді губерньського старости Поділля. У спогадах міститься інформація про його особисті якості, охарактеризовано політичну ситуацію та умови діяльності самоврядування на Поділлі за часів гетьманату. Незважаючи на певний суб'єктивізм, у комплексі з іншими джерелами, спогади дозволяють заповнити окремі прогалини у вивченні діяльності С. Кисельова на Поділлі у 1917-1919 рр.

Звичайно, зазначена стаття не висвітлює всього комплексу спогадів про громадсько-політичну діяльність С. Кисельова на Поділлі. Потрібно продовжити пошук відповідної інформації у спогадах командирів австро-угорської армії, які діяли в Подільській губернії у 1918 р., місцевих поміщиків та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонишин А. П. Спогади як важливе джерело дослідження становища Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського / А. П. Антонишин // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 22 жовтня 2009 р. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 55-59.
2. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917-1926 рр.) / Л. Т. Білецький – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. – 239 с.
3. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко – К.: Політвидавництво України, 1990. – Ч. III. – 542 с.

4. Галатир В. В. Джерельна база питання формування та функціонування місцевих органів державної влади на в Правобережній Україні у період Гетьманату П. Скоропадського / В. В. Галатир // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 5. – С. 33-40.
5. Голицын А. Д., кн. Воспоминания / Сост., подгот. текста, послесл., указатель имен А. К. Голицына / А. Д. Голицын – М.: Русский путь, 2008. – 608 с.
6. Голос подольской церкви. – 1918. - № 32. - 4 грудня.
7. Державний архів Вінницької області, ф. Д. 255, оп. 1, спр. 124.
8. Державний архів Вінницької області, ф. Р. 4162, оп. 1, спр. 2.
9. Державний архів Вінницької області, ф. Р. 6023, оп. 4, спр. 16611.
10. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Д. Дорошенко / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – 352 с.
11. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання / Д. Дорошенко – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
12. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині (Спогад) (1) / Н. Дорошенко-Савченко // Сводоба. Український щоденник. - 1955. - №. 249. – 28 грудня. - С. 2.
13. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині (Спогад) (2) / Н. Дорошенко-Савченко // Сводоба. Український щоденник. - 1955. - №. 250. – 29 грудня. - С. 2.
14. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині (Спогад) (3) / Н. Дорошенко-Савченко // Сводоба. Український щоденник. - 1955. - №. 251. – 30 грудня. - С. 2.
15. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Частина І. Часи гетьмана Павла Скоропадського і повстання українського народу проти його влади / П. Єрошевич // За державність. – 1938. - № 8. – С. 9-31.
16. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 248 с.
17. Кравчук О. М. Губернський староста Поділля С. Кисельов в спогадах голови самоврядування регіону В. Приходька (1918 р.) / О. М. Кравчук // Матеріали XIII Подільської історико-красознавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 636-648.
18. Кравчук О. М. Просурівський період в житті і діяльності С. І. Кисельова / О. М. Кравчук // Матеріали III науково-красознавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол.Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 177-189.

19. Лозовий В. С. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т 6 (8). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 552-558.
20. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина ХІХ-перша половина ХХ ст.) / О. Малюта – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 840 с.
21. Осликовская Е. С. Большие события в маленьком городе. Документальная повесть / Е. С. Осликовская – Киев: Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1978. – 224 с.
22. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.
23. Розгін Ів. Деякі епізоди боротьби з большевиками на Поділлі / Ів. Розгін // Сводоба. Український щоденник. - 1955. - №. 87. – 7 травня. - С. 3.
24. Руцький-Василевський М. Революційний рух на Ямпільщині з 1917 року по 1921 рік / М. Руцький-Василевський // Завальнюк К. В., Борсуківський С. М. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917-1925 рр. – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – С. 83-115.
25. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / Укладач, автор переднього слова і досліджень О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.
26. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія: АТ «Книга», 1995. - 493 с.
27. «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. – 2012. - № 3. – С. 144-160.
28. Трембіцький А. М. Національна революція 1917 року на Проскурівщині у спогадах Наталії Дорошенко-Савченко / А. М. Трембіцький // Матеріали ІІІ науково-краснознавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 211-222.
29. Трембіцький А. М., Іваневич Л. А. Подолянин Іван Розгін про Національну революцію 1917-1921 рр. на Поділлі / А. М. Трембіцький, Л. А. Іваневич // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 5. – С. 454-566.
30. Уставъ Киевскаго Обласнаго Союза Земельныхъ Собственниковъ. – Киев: Типография Акціонерного Общества «Южная Копѣйка», 1917. – 11 с.
31. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917-1920 рр. / П. Христюк. – Прага, 1921. – Т ІІІ. – 164 с.
32. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини і роздуми. Передмова проф. д-ра Б. Бацюркова / М. Шкільник – Торонто: Др. ОО Василян, 1971. – 366 с.